

HAJDU PÉTER

CLAUDIANUS ÉS GYÖNGYÖSI

Claudianus *De raptu Proserpinae* című munkájának mai ismerőjét meglepheti a Gyöngyösinek tulajdonított magyar fordítás *Előljáró beszédének* zárata (13. vsz.), amely a rá következő költemény hangulatát így jellemzi:

Hagyd el tehát, Múzsám, a nagy bágyadtságot,
Kedvezvén magadnak, keress szabadságot,
Parnassus hegyérül szállj le s vigasságot
Indíts, vesd el tőled a szomorúságot!¹

Ahogy manapság, a 20. század utolsó évtizedeitől kezdődően olvassák (olvassuk) a késő ókori költeményt, az egyáltalán nem vidám tónusú, játékos vers, hanem inkább szorongató balsejtelmekkel terhes szöveg, amelynek még viszonylag súlyos világnézeti tartalmakat is szokás tulajdonítani.² Természetesen szó sincs arról, hogy ezt a legújabb kialakult olvasásmódot vagy értelmezési divatot tekinteném az érvényes olvasatnak, és a régebbieket mind elmarasztalnám, amiért nem ismerték fel, miről szól a szöveg igazából. Gyöngyösi azonban nyilvánvalóan másképpen olvasta Claudianus szövegét, mint ahogy manapság szokás, és egyáltalán nem éreztelen, ha tetten tudjuk érni, miképpen jön létre, és hogyan működtethető ez a másik értelmezés, amely könnyed, víg, szomorúságtól és bágyadtságtól egyaránt ment szabadidős játszadozásnak tekinti a költemény átírását.

¹ A szöveget a következő kiadás alapján idézem: GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido és más versek*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2003 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 13), 99–165.

² Néhány utalás a teljesség igénye nélkül: R. M. FRANSON, *Rubor: Nuptial and Chthonic Fore-shadowing in De raptu Proserpinae of Claudius Claudianus*, Utah, Dis Provo, 1980; Erich POTZ, *Kommentar zu De raptu Proserpinae Buch I*, Diss., Graz, 1984; Wolfgang FAUTH, *Concussio terrae: Das Thema der seismischen Erschütterungen und der vulkanischen Eruption in Claudians De raptu Proserpinae*, Antike und Abendland, 34 (1988), 63–78; Jean-Louis CHARLET, *Introduction = CLAUDIEN, Oeuvres, I, Le rapt de Proserpine*, ed. J.-L. CHARLET, Paris, Les belles lettres, 1991, IX–XLVII; Zsigmond RITOÓK, *Über Claudians De raptu Proserpinae*, Acta Antiqua Hung., 35 (1994), 143–158; Thomas KELLNER, *Die Göttergestalten in Claudians De raptu Proserpinae: Polarität und Koinzidenz als anthropozentrische Dialektik mythologisch formulierter Weltvergewisserung*, Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1997.

Amikor egy szöveget (különösen amikor nagyobb terjedelmű szöveget) értelmezünk, óhatatlanul válogatunk a különböző elemek között, és kiválasztjuk a számunkra fontosakat, de bőven lesznek olyanok is, amelyeket mint teljesen lényegteleneket figyelmen kívül hagyunk. Aligha van olyan értelmezés, amely az értelmezendő szöveg minden részletére tekintettel lenne. A kihagyást tehát legitim értelmező eljárásnak tekinthetjük, és egy költői fordítás elemzése szokatlan világossággal mutathatja meg, mit tekintett a fordító mellékesnek, lényegtelennek, elhagyhatónak. Az összevetés révén egészen élesen mutatkozik meg az olvasatnak ez a negatív aspektusa. A most vizsgált szöveggel kapcsolatban a következő fordított arányosságot állapíthatjuk meg: minél gyakrabban és minél nagyobb jelentőséggel hivatkoznak a modern értelmezések a *De raptu* valamely részletére, annál kevésbé valószínű, hogy az adott részlet megvan Gyöngyösi fordításában.³ Ha a vidám olvasat mást olvas *ki* a szövegből, az azt is jelenti, hogy más szöveget olvas, vagyis más az, amit a Gyöngyösi-féle és a modern olvasás a szövegből *kiemel* mint lényegeset, és más az, amit úgy olvas *ki*, hogy az olvasás során a szövegből mintegy *kitesékel*. A modern akadémiai diskurzus a lényeges kiemelésével operál, és a *ki* nem emelés révén törli el az említetlenül hagyott szövegelemek összességét. A fordítás működése is értelmezhető így: a lényeges megjelenik a fordításban, a lényegtelen csendben eltűnik. De ha a fordítás jelentésképzését eleve intertextuális működésnek tekintjük, feltételezve, hogy a Claudianus-szöveg nagyjából-egészéből a Gyöngyösi-szöveg olvasói számára is ismert, akkor a le nem fordított részek hiánya különösen feltűnő lesz, és az eltörlés válik tevételes gesztussá.

Hát olyan sok mindent nem tartalmaz ez a fordítás a latinhoz képest? Igen. Egész cselekményelemek is hiányoznak, mint az istenek gyűlése a III. ének elején, amelyet jó pár értelmező a claudianusi költemény gondolati centrumának tekintett.⁴ (Szerintük kiemelt helyen, a négy könyvre tervezett műegész mértani közepén elhelyezkedve uralja a kompozíciót.) De a hosszú kihagyások ellenére az egyes latin, illetve magyar énekek összemérhető terjedelműek. A 20. században kanonizálódott magyar fordítói gyakorlat szerint úgy helyes, ha az eredeti egy sorának magyarul is egy sor felel meg. Ez az eljárás még a metrikailag hű fordítások esetében sem mentes bizonyos nehézségektől, de a 13–17 szótagos hexameter és a felező tizenkettes teljesen összemérhetetlennek látszik. Ennek ellenére a latin énekeknek a cselekmény szempontjából megfeleltethető részek közül a második nagyságrendileg hasonló számú sorból áll (372 és 400), bár az első rész másfél-szer annyiból (288 és 444). Ha a fordításra rengeteg kihagyás jellemző, és a terjedelem mégsem mutat jelentős deficitet (sőt), akkor nyilván többleteknek is kell lenniük valahol.

³ BEZECZKY Gábor egyik írásában a fordítás minőségi kritériumának tekinti, hogy az eredeti értelmezései alkalmazhatók legyenek a fordításra is; *Structural Metaphors in the English and Hungarian Versions of George Eliot's Middlemarch*, *Hungarian Studies*, 15 (2001), 113–119. A fentiekből világos lehet, hogy a modern Claudianus-értelmezések semmiképpen sem illenek Gyöngyösi szövegére. Ennek ellenére nem állítanám, hogy akkor a fordítás rossz, hanem inkább, hogy egy alapvetően eltérő olvasaton alapul vagy egészen másféle értelmezést kínál.

⁴ Főleg Wolfgang KIRSCH, *Die lateinische Versepiik des 4. Jahrhunderts*, Berlin, Akademie Verlag, 1989, 225–235.

Badics Ferenc, aki már elvégezte a két szöveg viszonylag részletes összevetését,⁵ gyakran jelzi, hogy valami „Gyöngyösi önálló betoldása” (470) vagy „Gyöngyösi leleménye” (473), vagy hogy a magyar szöveg „bővebb részletezéssel” ad elő valamit (473); másrészt Badics szereti kiemelni, ha pontos megfeleléseket talál, például ily módon: „sokszor a kifejezések is ugyanazok” (472). Bár állításai itt-ott pontosíthatók lennének, egészen elfogadhatók. Eredményei alapján megállapítható hogy az önálló leleményből megalkotott strófák vagy részletek aránya igen csekély. Badics azt is megfigyelte, hogy „Gyöngyösi szokása szerint némely részletet mellőz, mást bővebben rajzol, néha pedig csaknem szó szerint lefordít” (472). Én a magam részletesebb összevetése alapján megérősíthetem, hogy a „bővebb részletezés” a magyar költemény egész textúrájának fő jellemzője. A fordításban talán két-három olyan strófa akad, amely nem tartalmaz bővítést. A bővítés pedig – és ezt az eredményt csak egy nagyon aprólékos összevetés mutathatta meg – úgy jelentkezik, hogy minden egyes strófát leírhatunk a fordított, átvett tartalmak és a bővítés dialektikája alapján. A domináns stratégia szerint a versszakok a claudianusi szöveg tartalmának pontos átvételével kezdődnek, majd általában másfél-két sor után ugyanezen tartalmak variációja, ismétlése vagy részletezése következik. Ez a leggyakoribb modell, de van másilyen is.⁶ Mindenesetre a strófákban majdnem mindig van többé-kevésbé pontosan fordított sor, és van olyasmi is, aminek a claudianusi költeményben nyoma sincs, és a pontosan visszaadott tartalmak többnyire a versszakok elején találhatóak. Ezt a működést egy, a teljes szövegre kiterjedő kommentárral lehetne bizonyító erővel bemutatni. Ugyanakkor azonban a jelen tanulmány keretei között is szükséges néhány – akár hosszabb – részlettel is szemléltetni, milyen módon jutottam a fenti megállapításra.

Először hosszabban idézem azt a jelenetet, amelyben Ceres hazatér a feldúlt házba. Az anya lélekállapotát érzékeltető epikus hasonlatot Gyöngyösi elhagyja, és egyenest a leírásra, illetve Ceres beszédére tér. Az egymásnak megfeleltethető részeket kurziváltam, álló betűvel következésképpen a latin szövegben a kihagyott, nem fordított részek, a magyarban a bővítések jelennek meg. A kommentár a lábjegyzetekbe kerül.

⁵ GYÖNGYÖSI István *Összes költeményei*, II, közlésezi BADICS Ferenc, Bp., MTA, 1921, 459–480.

⁶ Saját összehasonlításom aprólékosságát a II/12-es strófán szemléltetném, amelyről BADICS (*i. m.*, 470) azt írja: „Gyöngyösi önálló betoldása”. Szerintem azonban a versszak 3–4. sora fordításnak minősíthető, amelyet ezúttal – egy ritkábban követett eljárás szerint – az 1–2. sor bővítése készít elő.

Claudianus: *De raptu* II, 86–87.

*merear diuino pollice carpi
et nostris cupiant ornari numina sertis.*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* II/12.

Hogy kedves virágim szépeknek vélhessük,
Isteni szaglásra jóknak ítélhessük,
Gyenge ujjainkkal kedvünkre szedhessük,
Szűz koszorúinkat azokból fűzhessük.

Az eltérések főleg abból adódnak, hogy Gyöngyösi mással mondatja a beszédet, így más lesz a nézőpont. De a két motívum (virágot tépő ujjak és koszorú) egymásutánja a beszéd legvégén nem önálló betoldásnak, hanem bővített fordításnak mutatja ezt a strófát is. Mindez azonban nem megkérdőjelezi, hanem inkább csak árnyalja, finomítja Badics Ferenc fontos eredményeit.

Claudianus: *De raptu* III, 170–185.
*Atque ibi secreta tectorum in parte iacentem
conspicit Electram, natae quae sedula nutrix
Oceani priscas inter notissima Nymphas.*

Par Cereri pietas: *haec post cunabula dulci
ferre sinu summoque Ioui deducere parum
sueuerat et genibus ludentem aptare paternis;*

haec comes, haec custos, haec proxima mater haberi.

*Tum laceras effusa comas et puluere canos
sordida siderea raptus lugebat alumnae.*

*Hanc adgressa Ceres, postquam suspiria tandem
laxauit frenosque dolor:*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* III/63–73.
*Tovább midőn menne végső rejtekében
Hát lyánya dajkája tűnik a szemében,
Electrának hívtak kit nevezetében,
Thetis asszony szülte eztet idejében.*⁷

Ez volt hű dajkája a Proserpinának,⁸
Szentelte volt éltét a szűz Dianának,
Viselte is gondját, miképpen magának,
Hűséggel követte hagyását szavának.

Ölében gyakorta még kisdéd korában
Szoktatta volt őtet, s az hagyott órában
Vitte Jupiternek díszes udvarában,
Sokszor játszott véle a földnek porában.

Ez volt anyja helyett jó oltalmazója,
Társa, őrizője és vigasztalója,
Nagy esetinek is vala gyászolója,
És Proserpinának szíves fájlolója.

Bánatiban őszült haját kiszaggatta,
Gyással rejtekének falait raggatta,
Magát a leányért gondokkal faggatta,
Szörnyű eseteit keserven jajgatta.

⁹

*Ezt látván a Ceres végre megszólítá,
Keserves lépéssel magát megállítá,*

⁷ Tulajdonképpen ezt a sort is tekinthetnénk az értelmet nagyjából visszaadó fordításnak, de ez némi magyarázatot igényel. Thetiszt, Akhilleusz anyját könnyű összekeverni Téthüsszel (ahogyan pl. BADICS, *i. m.*, 474. is összekeveri), egy másik tengeri istennővel, aki rengeteg tengeri nimfát szült Ókeanosznak, köztük Élektérét is. Más átírással lehet az istennő neve Téthys, ami már nagyon közel van a Thetishez. A hiányzó láncszem lehet a Jankovics József által használt, egyedi „Téthisz” forma (*Szövegmagyarázatok az idézett kiadásban*, 280). A két istenalak összekeverése az igen eltérő görög írásképek alapján (ΘETIS, illetve THOYΣ) nem lenne olyan könnyű, mint a latin átírás vagy annak magyaros kiejtése révén. Így a sor jelentheti pusztán azt, hogy Electra tengeri nimfa volt, és az „idejében” sugallhatja, hogy egy a régiek közül, mintegy a *priscas* fordításaképpen. Claudianus a nevet egyrészt a homéroszi Déméter-himnuszából vette, ahol fel van sorolva a virágszedésben részt vevő nimfák között (420), mint arra kommentárjában Claire GRUZELIER rámutatott (CLAUDIAN, *De raptu Proserpinae*, Oxford, Clarendon, 1993, 259–260), másrészt azonban az ötletet Hésziodosz *Theogoniája* is adhatta, ahol a Téthusz szülte nimfákról – köztük Élektéréről – elhangzik, hogy a földön gyerekeket nevelnek – igaz, férfiakká (346–351). A mitológiai utalásokat (erről később még lesz szó) Gyöngyösi gyakran kihagyja, de az ilyen esetekben, amikor valami mással helyettesíti, nem könnyű eldönteni, hogy ezt még fordításnak vagy saját invenciónak tekintsük-e, hiszen ami például az én számomra invenciózus bővítésnek látszik (egy új származástörténet kitalálásának egy igen tág csoport megnevezése helyett), az, ha a mitológiát nagyvonalúbban kezeli valaki, akár egyszerűsítés is lehet.

⁸ Ez a sor felfogható a *natae quae sedula nutrix* kitétel fordításának is, és így a „Hát lyánya dajkája” kitétel variációjának. A bővítésnek erre a stratégiájára akadnak más példák is a költeményben: a kibővítő jellegű versszak egy korábban már lefordított mondat vagy kifejezés variációjából indul ki.

⁹ A „keserven jajgatta” esetleg tekinthető a *lugebat* szó fordításának, de az egész utolsó sor semmit nem tartalmaz abból, ami a latinban fontos, ezért inkább a bővítő képsorozat részének tartom.

		Ágyából Electrát a földre szállítá, ¹⁰ Ilyen beszédeit hozzája indítá:
„ <i>Quod cernimus</i> ” inquit „ <i>excidium?</i> ”		<i>Micsoda nagy veszély, amelyet szemlélek, Melyek miatt bennem alig van a lélek, Proserpinám nincsen, s nála nélkül élek, Melyért szörnyű halált már magamnak vélek?</i>
<i>Cui praeda feror?</i>		<i>Ez iszonyú nagy kárt fejemre ki hozta? Nagy mértékben bűt és bánatot rám oszta, Kedves leányomtól amidőn megfoszta. Ah, szerencsétlenség, ki ezt így okozta.</i>
<i>an caelum Titanes habent? Quae talia uiuo ausa Tonante manus?</i>	<i>Regnatne maritus</i>	<i>Vajon király-e az, ki ezt cselekedte,¹¹ Hírem nélkül kedves leányom elvette, Az égben lakik-e, hogy ezt merészlette, És hogy Jupiternek tüzeit nem érzette?</i>
<i>Inarimen?</i>	<i>Rupitne Typhoea ceruix</i>	<i>Talám inkább Typhon régi rabságából Inarime hegynek nehéz fogságából Kiszabadult, és ő balgatagságából Rontá leányomat nagy dühös voltából?</i>
<i>Fractane iugi conpage Veseui Alcyoneus Tyrrhena pedes per stagna cucurrit?</i>		<i>Vagy égő bércei Vesevus hegyének Olták el világát leányom éltének, S eddig fűjja a szél hamvát tetemének?¹² Ah gonosz szerencse, s ah, mit mivelének!</i>

Ceres beszédét nem idéztem a végéig, hiszen a Claudianusnál 12 soros beszédnek Gyöngyösinél 11 strófa, vagyis 44 sor felel meg. Az ilyen mértékű bővítés egyrészt mutatja Gyöngyösi előszeretét a beszédek, vagy tágabban a cselekmény dramatizálása iránt; másrészt ha megfigyeljük, milyen anyagból dolgozik a beszéd első strófájának

¹⁰ A 170. sorban szerepelt Claudianusnál, hogy Ceres „fekve” (*iacentem*) találja Electrát. Ott Gyöngyösi nem jelezte a dajka testhelyzetét, itt viszont mintegy utólag beiktatja ezt a motívumot. Persze Claudianusnál nincs arra utalás, hogy Electra az ágyán feküdt volna, de úgy látszik, Gyöngyösi a fekvést így tudja értelmezni.

¹¹ Ezen a ponton jól látható, hogy Gyöngyösi félreérti a latin szöveget. A *maritus* szót a leány újdonsült „férjének” érti, és talán ebből következik a strófa második sorát záró „elvette” kifejezés is; Ceres ezzel házasságnak ismerné el a lányrablást. A latin versben azonban Ceres a „férj” szóval Iuppiterre, saját gyermeke apjára utal (bár kapcsolatukat vitatható joggal nevezi házasságnak): ő uralkodik-e még, vagy a Titánok foglalták el az eget? A félreértésből adódóan az egész strófa gondolatilag meglehetősen zavaros lesz.

¹² Itt és a következő strófákban Gyöngyösi többnyire kiiktatja az elbeszélésből az ősidők mitikus óriásait. A gigászok, a titánok és a hekatontkeirek szerepe már a késő ókori költő számára sem volt teljesen világos, és itt-ott reménytelenül összekeverte őket (lásd GRUZELIER, *i. m.*, 96). Ez a mitikus utalásrendszer magyar kontextusban, úgy látszik, nem volt vagy nem lett volna érthető, ezért Gyöngyösi költeményéből nagyrészt kiiktatózott. A magyar vers nem említi meg Alcyoneus gigászt, aki a Vezúv alá volt bebörtönözve, és Ceres szerint esetleg kiszabadulhatott, hogy Szicíliába átkelve elrabolja Proserpinát. De ha már a Vezúv szóba került, egy vulkánkitörés lehetőségét vizionálja az aggódó anya, amely elhamvaszthatta leányát. De miért a Vezúv, és miért nem a jóval közelebbi és jóval aktívabb Etna? És milyen vulkánkitörés az, amely csak egyetlen személyt pusztít el, míg az egész környéket épségben hagyja? Az ötlet abszurditása illik az anya zaklatott lélekállapotához.

bővítő részeiben, azt látjuk, hogy szinte mindenütt ugyanaz a motívum variálódik: a leány elrablásának ténye. Ceres minden strófában elmondja, hogy a lányát elrabolták. A variációsor magában is tekinthető költői teljesítménynek, de a monomániás ismétlés akár úgy is értelmezhető, mint Ceres lelki folyamatainak kifejeződése. Claudianusnál Ceres nagyon rövid, szaggatott mondatokban beszélt, sok elliptikus szerkezettel, a mondattagolás pedig ritkán felelt meg a sorhatároknak. Természetesen nem is lehet elvárás, hogy ezt a virtuóz technikájú részletet valaki hasonló módon szóltassa meg magyarul. De az elismerésre méltó lehet, ha valamilyen más, a saját narrációs és verselési technikához illő módszerrel sikerül az aggódó anya lélekállapotát valamiképpen érzékeltetni.¹³

Második példának Proserpina és Pluto alvilági menyegzőjének egy részletét választottam.

Claudianus: *De raptu* II, 326–353.
*Pallida laetatur regio gentesque sepulchrae
luxuriant
epulisque uacant genialibus umbrae:
grata coronati peragunt conuiuia Manes.
Rumpunt insoliti tenebrosa silentia cantus;
sedantur gemitus; Erebi se sponte relaxat
squalor et aeternam patitur rarecere noctem.
Vrta nec incerta uersat Minoia sortes;
uerbera nulla sonant nulloque frementia luctu
in pia dilatis respirant Tartara poenis.¹⁴
non rota suspensum praeceps Ixiona torquet,*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* II/82–89.
*Megsárgult tartomány vala nagy vígságban,
Az megholt nemzetség evésben, ivásban,
És az árnyéklelkek lakodalmazásban,
Valának szertelen nagy kiáltozásban.*

*A mély Erebusnak nyögési megszűntek,¹⁵
Önként az előbbi szennyek széppé tűntek,
És hogy az örökké úgy léssen, örültek,
Azért vig táncokra mindnyájan kerültek.*

*Ixiont kereke szapora forgással
Nem kínozza mostan keserves mozgással,*

¹³ BADICS (*i. m.*, 474–475) itt alacsonyra értékeli Gyöngyösi teljesítményét, mert szerinte a részletező kifejtés nem illik a helyzethez: „[A részlet] egészen megfelel Claud. III. 179–192. sorainak, csak hogy itt a kérdések rövid formája hibebe fejezi ki Ceres izgatott hangulatát és elkeseredett haragját, mint az a bőbeszédű s körülíró, magyarázó szöözön, melyet Gyöngyösi ad szájába, bár Claudianus szavait csaknem egészen átírja.”

¹⁴ Manapság elvárás a fordítással szemben, hogy a forrásszöveg különösen feltűnő nyelvi formáltságú helyeinek (mint amilyenek például a szóviccek) valamilyen feltűnő célnyelvi megfelelőt találjon. Claudianus meglehetősen gyakran használ fontos pontokon úgynevezett arany sorokat; ezeket Gyöngyösi semmiképpen nem emeli ki, sőt gyakran nem is fordítja őket, mint ahogyan ezt a sort sem (meg kicsit feljebb a 328-ast sem). A gondolati-érzelmi csúcspontok ilyenén kiemelése az ő olvasatában nem játszik szerepet. Érdekes egy olyan példát is idézni, ahol a fontos sort nyomatékosítás nélkül fordítja. A III, 79. különösen méltóságteljes, négy szóból álló hexameterének (*Dryades dixere gementes / Tartarea Furiis debellauisse bipenni*) magyarázása a strófát záró, meglehetősen bugyuta bővítés miatt lesz erőtlenné:

*Dryadesek erre zokogva mondták,
Hogy a pokolbeli Furiák rontották,
Kétfélű bárdokkal ágátul fosztották,
Mivége, minékünk tudtunkra nem adták.*

A főszövegben idézett részlet négyszavas sorának (343) sincs megfelelője Gyöngyösinél.

¹⁵ Én J. B. HALL 1985-ös Teubner-kiadását idézem. Gyöngyösi szövegéből visszakövetkeztetve azonban láthatólag olyan latin adódik, amely másképpen tagolja a sort: *sedantur gemitus Erebi; se sponte relaxat*. Nehéz eldönteni, hogy ez csak ötletszerű átalakítás volt a részéről, vagy lehetett alapja abban a szövegkiadásban, amelyet használt (például a központozás hiánya). Az általam idézett tagolás hagyományosnak mondható és kézenfekvő – már csak a latin hexameterben domináns metszet, a penthémimerész okán is.

Nem is forog rajta nagy átkozódással,
Mert szűnt mostan kínja, s van vigadozással.

non aqua Tantaleis subducitur inuida labris;

*Fösvény Tantalus is nagy szomjúságában
Ajakáig érő víznek folyásában
Most bőven ihatik és kívánságában
Almáját kaphatja szép pirosságában.*

soluitur Ixion, inuenit Tantalus undas

*Forgó kerekéről megszabadították
Ixiont, kínjából most már kioldották,
Tantalust is innya szabadon hagyatták,
Almáját előle el is nem ragadták.¹⁶*

*et Tityos tandem spatiosos erigit artus
squalentisque nouem detexit iugera campi
(tantus erat!) laterisque piger sulcator opaci
inuitus trahitur lasso de pectore uultur
abreptasque dolet iam non sibi crescere fibras.
Oblitae scelerum formidatique furoris
Eumenides cratera parant et uina feroci
crine bibunt flexisque minis iam lene canentes
extendunt socios ad pocula plena cerastas
et festas alio succedunt lumine taedas.
Tunc et pestiferi placatum flumen Auerni
innocuae transistis, aues, flatumque repressit
Amsanctus: fixo tacuit torrente uorago.
Tunc Acheronteos mutato gurgite fontes
lacte nouo tumuisse ferunt, hederisque uirentem
Coccyton dulci perhibent undasse Lyaeo.*

*Titiusnak is most tagja megadatik,
Kilenc dülő földön feküdni hagyatik,
Szíve rágásárul kányája vonatik,
A vigadók közé szaporán hivatik.¹⁷*

*Az Eumenisek poharokat tartják,
Kikkel Erebusnak lakóit itatják,
Égő fáklyájokat rendre gyújtogatják,¹⁸
Kikkel setét lelkek magokat újítják.*

*A Cocytus vize téjjel habosodott,¹⁹
Úgy a Styx vize is csendességet adott,
Mások ártalmára meg nem habosodott,
Elapadt, lassan folyt és meg nem áradott.*

A kiválasztott részletek talán túlságosan szabályszerűnek mutatják azt az általános tendenciát, hogy a fordítás (ami természetesen itt sem valamiféle szó szerinti átültetést

¹⁶ Ez egy nagyon tanulságos strófa. A II, 337. sort már Heinsius 1650-es, leideni kiadása kirekesztette, és ez a döntés azóta is általánosan elfogadott, mivel az előző két sor motívumait jóval alacsonyabb stílus színvonalon tömörítve ismétli meg. Ebből nem az következik, hogy Gyöngyösi 1650 előtti vagy a Heinsius szövegjavítását elvető kiadást használt, hiszen a sort a szövegkiadók továbbra is hozzák, csak jelzik, hogy nem tartják eredetinek. Gyöngyösi számára azonban éppen a motívumismétlés lehetett stílusosan vonzó, amit az is jelez, hogy ő még a korábban általa, bővítésként hozzáadott motívumokat is megismétli, mint amilyen a „kín” és az „alma”.

¹⁷ Úgy látszik, van némi ellentmondás a strófa 2. és 4. sora között, hiszen Titius vagy „feküdni hagyatik”, vagy „szaporán hivatik”. A latin szöveg tartalmának inkább az utóbbi állítás felel meg, hiszen ott a gigász éppen felkel, és ezáltal feltárja a sokáig parlagon tartott földet.

¹⁸ Gyöngyösi itt egyrészt az ókori társasági-rituális szokásokat iktatja ki szövegéből (borvegyítés), másrészt Claudianus mitológiai képének meghökkentő részletét (hogy az Eumeniszek haja kígyónként külön iszik a poharakból).

¹⁹ Gyöngyösi itt összevonja a Cocytust és az Acheront, majd a bővítő részben a legtöbbet emlegetett alvilági folyóról beszél a legrészletesebben, noha az Claudianusnál nem nyert említést.

jelent, mintegy a 20. században kanonizálódott fordítói eljárásoknak megfelelően) a versszakoknak inkább az elején, a bővítés inkább a végén jelentkezik. Nyilván igyekeztem a saját állításomat különösen jól alátámasztó helyeket választani. Bár itt is volt másféle strófa, a mű egészében a tendencia valóban megfigyelhető, de nem ennyire szabályosan. Elvértve még olyan strófa is akad, amely bővítéssel kezdődik és fordítással zárul, valamint vannak tisztán bővítő és tisztán fordító versszakok is.

A fenti részlet folytatása is jellegzetes, bár bizonyos szempontból rendhagyó. Az alvilági menyegző idejére a földön szünetel a halál. Ezt a témát Claudianus hét sorban variálta, és két strófa, vagyis nyolc sor felel meg neki Gyöngyösinél is. Nézzük meg, hogyan!

Claudianus: *De raptu* II, 354–360.
Stamina nec rumpit Lachesis, nec turbida sacris
obstreptant lamenta choris. Mors nulla uagatur
in terris, nullique rogam planxere parentes.

*Nauita non moritur fluctu, non cuspide miles;
oppida funerei pollent immunia leti,
inplexumque senex uelauit harundine frontem
portitor et uacuus egit cum carmine remos.*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* II/90–91.
*Az földön az halál ide s tova nem járt,
Senki halottjéért nem kiáltott volt kárt,
Charon is lelkeket rév partjánál nem várt.
Tiszta volt az idő, nem gázolt senki sárt.*

*A vizeken járók ekkor nem merültek,
A vitézek közül senkit meg nem öltek,
A terhes asszonyok bátorsággal szültek,
Kedves életéken mindenek örültek.*

Rögtön szögezzük le, ez a részlet abból a szempontból nem tipikus, hogy a fordítás itt nem követi a motívumok sorrendjét. Kisebb ugrások, egyes motívumok előre vétele néha máshol is előfordul, de ritkán, és sehol sem ekkora szabadsággal. A 90. strófa a 355–356. sorok *Mors nulla uagatur in terris* kifejezésének ügyes és ugyanakkor szó szerinti fordításával kezdődik, majd következik az azt megelőző mondat szabadabb fordítása (igaz, tartalmába a *nullique²⁰ rogam planxere parentes* is beleérthető), majd rögtön a 360. sor következik, más képpel és a latinban csak körülírt mitológiai alak pontos megnevezésével. A negyedik sor az időjárásról önálló lelemény, egyáltalán nem illik a gondolati összefüggésbe, erőltetett és idéetlen.²¹ A következő versszak első két sora a 357. sor két motívumát veszi át, de aztán hozzáad egy harmadikat, hogy végül egy általánosí-

²⁰ BADICS itt olyan szöveget idéz, amely Michael Bentinus 1534-es szövegkritikai javaslatát fogadta el (*nullaeque*). Egy olyan sorból, amelyet Gyöngyösi nem fordított le, természetesen nem következtethetünk arra, milyen kiadást használt.

²¹ Úgy látszik, ez a sár mindig bajokat okozott a fiatal Gyöngyösinek. Figyeljük meg a *Cuma városában épített Dedalus temploma* I/6. strófáját:

Feljövén a király ideérkezett már,
Templom kerítésén szeme mindent eljár,
Nytva van, bémehet, de még másokat vár,
Nehezen jöhettek, mert síkos volt a sár.

Bár a *Proserpina elragadtatása* Gyöngyösinek tulajdonítása konszenzusos, megemlíthetjük, hogy a hasonló rím��orozat és a sár, amelynek egyetlen funkciója, hogy kitöltse a helyet a versszak végéig, egyazon költő művének mutatja a *Dedalus*t és a *Proserpinát*.

tó kijelentéssel zárja a részletet. A bővítés itt kétségtelenül sokkal jobban van megoldva, mint az előző versszakban.

A majdnem azonos számú sor tehát úgy jön létre, hogy a bővítés ellensúlyozza a kihagyásokat. Megfigyelhető azonban, hogy a négy rímelő sorból felépülő versszak ebben a költeményben meglehetősen abundáns formának bizonyul. Hangsúlyozom: ez a kijelentés nem értékelő jellegű. Egyrészt magyar epikus költeményt éppen ilyen formában lehetett akkor létrehozni; másrészt az abundancia a költészetben teljesen elfogadható forrása az artisztikumnak. Leíró jelleggel állítom tehát, hogy olyan narráció jön létre, amelyben általában a versszakok első sorai viszik tovább az elbeszélést, hozzák be az új motívumokat, míg a versszak második felére a tempó fékeződik, az utolsó sorok inkább csak variálják a strófa elején bevezetett motívumot.²² Ez a dinamika ugyanakkor együtt jár azzal, hogy a versszak elejére kerül a claudianusi szövegből átvett, fordításnak minősíthető részlet, és a végére ennek kibővítése.

Elemzett példánk azonban Gyöngyösi fordításának még egy további sajátosságát is alkalmas megmutatni. Claudianusnál a motívumvariáció egy mitológiai utalással kezdődik és egy másikkal zárul. A mitikus Alvilág képei keretezik az emberi világ hétköznapi jelenségeinek sorozatát. A magyar fordítás a nyitóképet teljesen elhagyja, a záróképet pedig jócskán összetömrítve valahová középre helyezi át. A mítosz szerepének ez a csökkentése a költemény egészére jellemző. A mitológiai személyek többsége eltűnik, mint példánkban Lachesis, vagy bonyolultabb, rafináltabb megnevezésük leegyszerűsödik, ahogyan itt a *senex portitor*ból egyszerűen Charon lesz. Ere a jelenségre számolatlanul hozhatnám fel a példákat, de legyen elég egyetlen olyan helyre utalnom, ahol a mitológémák sora közvetlenebbül adja át a helyét érthető megnevezéseknek. Az első részben, amikor Pluto úgy dönt, nem indít rögtön háborút, hanem üzenetet küld Iuppiternek, hívhatja az istenek hírnökét: „*Maia genitum [...] imperat acciri*” (I, 76–77). Magyarul ez így hangzik (I/21):

*Mercuriust végre, ez parancsolatja,
Hívják, ki is röpül, menését logatja,
A levegőget vágja és szaggatja,
Hogy hamar tudhassa, Pluto mért hivatja.*

Maia fiát tehát világosan nevezi meg a szöveg: Mercuriusnak hívják. (Jól látható itt is, amiről korábban beszéltem: az első sor és a második első szava pontos fordítás, a többi bővítés, egyben az első sor továbbviszi a cselekményt, a többi variáció.) A folytatás igen hasonlóan alakul; Claudianusnál: „*Cyllenius adstitit ales*”; Gyöngyösinél: „*Eljött Mercurius öltözve szárnyosan*”. Amikor aztán Pluto megszólal, „*latratum triplicem com-*

²² A strófánként továbblépegető narráció nem a négy felező tizenkettesből álló, bokorrímes versszak genuin sajátossága (hiszen például Zrínyi nem így építkezik), de Gyöngyösi-re általában is jellemző. Ezt azonban a recepció többnyire elítélő hangsúllyal állapította meg: „a négyesrím járszalagján sokszor csak henyé gondolatvariálással mozdította strófánként előre gondolatmenetét” – HORVÁTH János, *A magyar vers*, Bp., MTA, 1948, 269.

pescuit ingens / ianitor” (I, 85–86), magyarul: „*A Cerberusoknak szörnyű ugatása csendesült*” (I/25). Pluto szemére veti Iuppiternek, hogy olyan nagyra van azzal, a Küklópszok által kovácsolt lándzsákat (*Cyclopia tela*: I, 98) hajigál, magyarul: „*lövell mennyköveket*” (I/32). Még ebből a részletből, Mercurius és Pluto találkozásából sem emeltem ki az egyszerűsítő fogalmazások többségét. De a következtetések így is levonhatók. A latin költemény artisztikumának egyik fontos forrása a közismert mitológémák megnevezésének körmönfont ügyessége, ami a tudós költészet egyik bevett technikája. Ez a játék a magyar költeményben nyilvánvalóan nem keltene művészi hatást, ezért kiiktatódik. Ugyanakkor a mitológia mint kommunikációs rendszer bonyolult gondolati tartalmak közvetítésére is alkalmas; a mitológiai motívumháló a latin versben igen sűrű szövésű, és megfigyelése a modern értelmezésekben gyakran vezet izgalmas eredményekre. A rendszer a magyar kulturális közegben bizonyára nem rendelkezik ezzel összemérhető jelentésképző potenciállal, ezért elhagyását indokoltnak tekinthetjük. Csak olyasmi és olyan megfogalmazásban marad meg, ami a nem műveletlen olvasó számára könnyen felfogható.

A mitológiai utalások működésének lefékezése azonban még egy szempontból érdekes lehet. Akárhogy is, de az antik mitológiának van valamiféle vallásos tartalma. Még akkor is, ha történeti szempontból igaz, hogy a görög mitológia megtanulása idegen tudásanyag elsajátítását jelentette az egészen másfajta vallásossággal rendelkező rómaiak számára, és így a római költészetben már talán a kezdetektől fontosabb lehetett a mitológia mint kommunikációs kód funkciója; és hogy az i. sz. 4. század végén keletkezett claudianusi költemények egy keresztény költő alkotásai, amelyeket keresztény közönség számára írt, és a mitológia ezek szerint a tradicionális költészet elengedhetetlen eszközeként jutott bennük szerephez. És az éppen Proserpina elragadtatását tárgyazó magyar költemény semmiképpen sem alapozhat olyan stratégiára, amely a pogány vallásosság minden elemének kiiktatását célozná. Mindez igaz, a fordítás mégis elhagyja a mítoszok mélyebb vallásos tartalmait, és a pogány rítusok iránt – érthető módon – igen csekély érdeklődést mutat. A pogány vallásos háttér iránti érzéketlenségről árulkodik, amikor az alvilági lények hosszú életet kívánnak az (amúgy halhatatlan) újházásoknak (II/98), vagy amikor maga Ceres így sóhajt fel: „*Adná ugyan Isten*” (III/37). De idézzük fel ismét Charon alakját: amit Gyöngyösi végképp nem fordít le, az a nádkoszorú, amelyet a menyegző tiszteletére a révész a homlokára illeszt. A koszorú, a pogány kultuszok elengedhetetlen kelléke érthetetlen elemnek minősül a keresztény kontextusban, és kitörölődik. Hasonlóképpen hiányzik a kalászkoszorú véletlen lehullása a Cerest rémítő előjelek közül, helyette ez szerepel: „*Sokszor aranyszáli gyenge szép hajamnak / Önként hullnak alá*” (III/38). Ez majdnem pontos fordítás, azzal a jelen szempontunkból egyáltalán nem elhanyagolható különbséggel, hogy a *serta comarum* (a hajamon viselt [kalász]koszorú) kifejezésből hajszálak lesznek. A fordításokkal kapcsolatos fejtegetések egyik méltán népszerű és hálás témája szokott lenni a félreértések, a félrefordítások, a leiterjakabok kipécézése – többnyire nem mentesen a kritikus magabiztos ironiájától. Ezt a helyet is értelmezhetnénk ebben az összefüggésben; feltételezhetjük, hogy Gyöngyösi félreértette a szöveget, mert félrevezette a magyar ’hajkoszorú’ kifejezés. Mivel a ’hajak koszorúja’

Claudianusnál ráadásul még szöke is volt (az érett búzakalász színére utalva), azt hitte, Ceresnek a haja hullik. Én ezúttal mégsem innen értelmezném az eltérést,²³ hanem mintegy célorientált megközelítést alkalmazva a pogány vallásos képzetek visszaszorításának összefüggésében. A római felfogás szerint rossz előjelnek számít, ha valami leesik, különösen ha ez a szakrális szférában következik be. Az ilyen jelenségek összefoglaló neve az *auspicia caduca*. Ezért aggasztja Cerest, hogy a fejről a koszorú lépten-nyomon leesik. Csakhogy ez a képzet mintha túlságosan idegenszerű volna a magyar kontextusban, és ezért valami egészen mással helyettesítődik: Ceres mintegy az öregedés tüneteit érzékeli magán, amit valamely megmagyarázhatatlan aggodalom vált ki:

*Sokszor aranyzáli gyenge szép hajamnak
Önként hullnak alá, s pirosa ajkamnak
Rózsája változik sárgára, s nyakamnak
Legörbédése van egyenes derkamnak.*

Az első másfél sor megfelel a claudianusi kifejezésnek (*quotiens flauentia serta comarum / sponte cadunt*), de mint láttuk, pontos fordításnak azért nem nevezhető; a versszak többi része bővítés, amely a hajhullás fizikai tünete mellé továbbiakat sorakoztat.²⁴ Új motívum, új összefüggés teremődik tehát, mégpedig olyan, amely egyrészt független az antik vallásos háttértől, másrészt közvetlenül érthető a magyar közegben, és jól illik a női test sajátos szépségeit mindig kedvvel részletező költeménybe.²⁵

A koszorú csak a virágszedés (az *anthologia*) során bukkan fel egyszer Gyöngyösi versében, ott is profanizálva: „jobb, ti is koszorúkat fűztök, S ahhoz bokrétaát öszvekötvé tűztök” – mondja Proserpina (II/19), akinek Gyöngyösi átadja a beszéd jogát, amellyel Claudianusnál Venus rendelkezett.²⁶ Csak ebben a beszédben szerepel a koszo-

²³ Már csak azért sem, mert a III/53-ban tudni látszik, amit itt nem tud: „Őszverontá s tépé kalászos szép haját” – bár a „kalászos” kifejezést esetleg itt is tekinthetjük metaforának ’szöke’ jelentésben.

²⁴ A fordítás-bővítés dinamikájának szemléltetésére a fizikai tüneteket leíró további két strófa is alkalmas:

Claudianus: *De raptu* III, 127–129.
Quotiens exundat ex ubere sanguis!
Larga uel inuito prorumpunt flumina uultu,

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* III/39–40.
A vér gyakran foly ki mindkét csecseimből,
Akaratom ellen könny jó szemeimből,
Amelyek a magam ítéleteimből
Nem jónak jelei, tudom kezeimből.

iniussaeque manus mirantia pectora tundunt.

Amidőn kezeim gyakorta mellyemet
Akaratom nélkül ütök személyemet,
Azért illő mindjárt lássam meg helyemet,
Holott elrejtettem édes gyermekemet.

²⁵ Sőt költői korpuszba, vö. HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980², 134–135.

²⁶ BADICS (*i. m.*, 470, ad loc.) úgy látta, a virágszedés „nem mint Claudianusnál Vénus, hanem sokkal megfelelőbb Proserpina buzdítására megy végbe”. Én azonban, bevallom, nem tudom belátni, miért volna megfelelőbb, hogy a tekintélyes istenek között a fiatal lány mondja meg, ki mit csináljon; ráadásul volt annak Claudianusnál belső logikai összefüggése, hogy Iuppiter Venust bízta meg a cselvetéssel, ő pedig kiviszi a

rú, és így nem fordítódik le az az előreutalás, amely a koszorúban Proserpina esküvőjének gyászos jóslatát ismerteti fel: „seseque ignara coronat, / augurium fatale tori” (II, 140–141). Megjegyzendő, hogy a fordítás az *omenek*nek az első két könyvet átszövő egész rendszerét figyelmen kívül hagyja.

Hiba lenne azonban úgy feltüntetni, hogy a mitológiai utalásrendszer átalakítása mindig a másfajta irodalmi kontextus vagy egy másfajta epikai koncepció követelményeiből adódik, és ezért mindig van valamiféle pozitív hozadéka is. Bizony előfordul, hogy az eredmény csak a teljes zűrzavar lesz. Ez főleg Diana²⁷ és Phaebus szerepében következik be. Gyöngyösi szövege néhol azonosítani látszik Proserpinát Dianával.

Te vagy-e magzatom, édes Proserpinám [...]?
Te vagy-e, kit látok, gyenge szűz Dianám? (III/17)

Ah, kétséges vagyok, hogy Proserpinámmal
Szóljak már valaha szép szűz Dianámmal (III/42)

Ez már önmagában is elég nagy baj, hát még ha tekintetbe vesszük, hogy a dajka elbeszélése szerint Venust Dianának nézték, mert annak ruházatában jelent meg. De ráadásul Diana más helyeken mint a szüzesség vagy a szűzi élet szimbóluma szerepel:

Ez volt hű dajkája a Proserpinának,
Szentelte volt éltét a szűz Dianának (III/64)

Ezen a helyen még a Proserpina–Diana azonosítás is kísérthet. De mit szóljunk, amikor Proserpina így sóhajt fel Ceres álmában:

De mi hasznát látom a szép szüzességnek,
Dianának szentelt tiszta kegyességnek? (IV/6)

Hogy Proserpina Dianának szentelné kegyességét, mitológiai szempontból teljesen értelmezhetetlennek látszik. A fenti idézetekből azonban világos lehet, hogy a „Diana” név

lányt a nyílt mezőre, és ott olyan szórakozást ajánl, amelybe mindenki belefeledkezik, és amely szétszóródással jár. Ez a cselekményszál Gyöngyösit nem érdekelte, hiszen a II/23-ból is kihagyta azt az elemet, hogy Pluto érkezésénél Venus egyedül tudja előre, mi következik. Nála nyilván más célok játszanak szerepet, és a beszéd a főszereplőt hivatott kiemelni, ahogyan az előző beszédet is ő intézi Zephyrushoz, nem pedig „Aetna, a virágok anyja” (II/6–12, Claudianus II, 70–87). Az összevetés során egyébként BADICS a II, 130. sorban (ott nyomdahiba folytán 230. áll) szereplő *ligustrumot* ’olajfá’-nak fordítja. Noha a növénynevek azonosítása általában igen nehéz kérdés, ezt a növényt inkább ’fagyal’-nak szokás fordítani. Gyöngyösi kétségtelenül több virágot sorol fel, mint Claudianus (ellensúlyozva ezzel Hyacinthus és Narcissus mítoszának kihagyását – Claudianus II, 133–136), de BADICS a hozzáadott virágok közt tévesen említi a majorannát, hiszen az *amaracus* szerepelt a latin szövegben (II, 129).

²⁷ Diana szerepéhez Gyöngyösi költészetében vö. KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 1983, 582–584.

Gyöngyösi szövegében elveszíti mitológiai referenciáját, és nem jelenti az erdőket járó, vadászó, állatokat védő, harcias szűz istennőt, hanem csak magát a szüzességet. Ez pedig azért okoz zavart, mert éppen egy mitológiai költemény fordításáról van szó, amelyben csak klasszikus pogány istenalakok szerepelnek. Ráadásul Claudianusnál Diana elkísérte Venust szicíliai útjára. A fentiek értelmében erről a magyar változatban nem lehet szó; nem mindegy azonban, kivel helyettesítjük Dianát. Elképzelni is nehéz rosszabb választást Phaebusnál. Nemcsak azért, mert egy férfi istenségnek semmi keresnivalója nincs a szűzlány rejtekében, részvétele a virágszedés női szórakozásában valószínűtlen, sőt jelenléte eleve gyanússá tenné a leány kicsalogatását a nyílt mezőre, de ráadásul Phaebus annak a két kérőnek az egyike, akik elől Proserpinát elrejtette az anyja (I/54). Ha ennek ellenére ő jelenik meg a lánynál Venus kíséretében, akkor az egész cselekménynek más irányt kellene vennie, hiszen a lányrablásnak csakis ő lehet a fő gyanúsítottja. Sajnos a problémát nem oldhatjuk meg azzal a kézenfekvő módszerrel, hogy a Phaebus nevet Phoebére változtatjuk, mert az I/87. Erebus–Phaebus–bűst–dűst rímei ezt kizárják. Marad a következtetés: a költemény mitológiai szövének egyszerűsítése, lazítása, átalakítása helyenként nagyon ügyetlenül sikerül. Phaebus szerepeltetése Venus és Minerva társaságában nem pusztán a magyar olvasó mitológiai tájékozatlanságára számít, hanem arra is, hogy nagyon figyelmetlenül olvas.

A *Proserpina elragadtatása* című költemény eredményeim szerint egészen más típusú elbeszéléssel próbálkozik, mint amilyen a Claudianusé volt (vagy olyan Claudianus-olvasat magyar újjáalkotására vállalkozik, amely a mai olvasók számára nagyon idegen), és ezt a következtetést még két megfigyeléssel egészíthetjük ki végezetül. Gyöngyösi, ahol teheti, igyekszik dramatizálni az előadást, és beszédet, szereplői megszólalást iktat be ott is, ahol a latinban ilyen nem volt (I/4–5; II/37). Az elbeszélés élénkítésének másik könnyen megragadható eszköze a tempót jelentősen fékező epikus hasonlatok elhagyása vagy legalábbis megkurtítása. A homéroszi hangulatú, többsoros, részletező hasonlatok lefordítására csak elvétele kerül sor. Többségük egyszerűen kimarad, de az is jellegzetes, amint a Claudianus-szöveg négyesoros méh-hasonlatából (II, 124–127) ennyi marad: „Se-regből mint méhek” (II/20).